

Quarterly Journal of Village and Space Sustainable Development

Spring 2023, Vol.4, No.1, Serial Number 13, pp 21-38

doi 10.22077/vssd.2022.5670.1134

Explaining the economic development strategies of rural settlements in Rasht County

Mirshams Momenizadeh¹, Nasrollah Molaei Hashjin^{2*}, Eisa Pourramzan³

1. PhD student of Geography and Rural Planning, Rasht Branch, Islamic Azad University, Rasht, Iran

2. Professor, Department of Geography, Rasht Branch, Islamic Azad University, Rasht, Iran

3. Assistant Professor of Geography Department, Rasht Branch, Islamic Azad University, Rasht, Iran

*Corresponding author, Email: nmolaeih@iaurasht.ac.ir

Keywords:

Economic, Development, Sustainable Development, Rural Settlements, Rasht County

Abstract

The present research has been carried out to explain economic development strategies in the villages of Rasht County. The research is an applied, descriptive-analytical one. To analyze the data, SWOT, AHP, and SPSS software were used. After identifying and ranking the strengths, weaknesses, opportunities, and threats of the villages of Rasht County, with an emphasis on economic development, solutions were offered. The results showed that among the strategies introduced, the following ones played a more important role in predicting positive changes in the dependent variable, i.e. economic development: (1) emphasizing local capabilities and creating jobs for the people living in the surrounding villages to reduce social inequalities (abbreviated to SO2), as a competitive strategy, (2) creating incentives to increase agricultural products and activities instead of establishing city-related industries (abbreviated to ST5), as a diversification strategy, (3) developing small businesses among rural women (abbreviated to WO6), as a revisiting strategy, and (4) supporting villagers by low-interest loans in order to create and develop small rural businesses (abbreviated to WT2), as a defensive strategy. The results of the path analysis showed that the following strategies have the greatest direct impact on the economic development of Rasht villages: (1) establishing agricultural transformation industries in the area under study, considering the non-creation of environmental pollution and the agreement made by experts and local-governmental managers (abbreviated to SO1), as a competitive strategy, (2) creating incentives to increase agricultural products and activities instead of establishing city-related industries (abbreviated to ST5), as a diversification strategy, (3) developing new production skills (abbreviated to WO2), as a revisiting strategy, and (4) supporting villagers by low-interest loans in order to create and develop small rural businesses (abbreviated to WT2), as a defensive strategy.

Received:

29/Sep/2022

Revised:

11/Dec/2022

Accepted:

11/Dec/2022

How to cite this article:

Momenizadeh M., Molaei Hashjin N., Pourramzan E. (2023). Explaining the economic development strategies of rural settlements in Rasht County. *Village and Space Sustainable Development*, 4(1), 21- 38. 10.22077/vssd.2022.5670.1134

فصلنامه روستا و توسعه پایدار فضا

دوره چهارم، شماره یکم، پیاپی ۱۳، بهار ۱۴۰۲، صفحات ۲۱-۳۸

10.22077/vssd.2022.5670.1134

تبیین راهکارهای توسعه اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی شهرستان رشت

میرشمس مومنی زاده^۱، نصرالله مولایی هاشجین^{۲*}، عیسی پوررمضان^۳

۱. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران

۲. استاد گروه جغرافیا، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران

۳. استادیار گروه جغرافیا، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران

*نویسنده مسئول: nmolaeih@iaurasht.ac.ir

چکیده:

پژوهش حاضر با هدف تبیین راهکارهای توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت انجام گرفته است، در این راستا، پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ ماهیت، توصیفی - تحلیلی است، و به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات از مدل‌های (AHP, SWOT) و نرم‌افزار SPSS استفاده شد. پس از شناسایی نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدات روستاهای شهرستان رشت با تاکید بر توسعه اقتصادی و رتبه‌بندی هر یک از آنها، به ارائه راهکارها پرداخته شد. نتایج نشان داد، در بین راهکارهای وارد شده، در استراتژی رقابتی، سهم راهکار تاکید بر قابلیت‌های محلی و ایجاد اشتغال برای نیروهای موجود در روستاهای محدوده جهت کاهش نابرابری‌های اجتماعی با علامت اختصاری (SO2)، در استراتژی تنوع‌بخشی، سهم راهکار ایجاد انگیزه به منظور افزایش محصولات و فعالیت‌های کشاورزی به جای استقرار صنایع وابسته به شهر با علامت اختصاری (ST5)، در استراتژی بازنگری راهکار توسعه و آموزش کسب و کارهای خرد در بین زنان روستایی با علامت اختصاری (WO6)، در راهبرد بازنگری راهکار حمایت از روستاییان از طریق وام‌های کم بهره به منظور ایجاد و رونق کسب و کارهای خرد روستایی با علامت اختصاری (WT2)، در پیش‌بینی تغییرات مثبت متغیر وابسته (توسعه اقتصادی) بیشتر از سایر راهکارها می‌باشد. همچنین نتایج تحلیل مسیر نشان داد، در استراتژی رقابتی راهکار استقرار صنایع تبدیلی کشاورزی در محدوده مورد مطالعه با توجه به عدم ایجاد آلودگی‌های زیست‌محیطی و همچنین اعلام موافقت توسط کارشناسان ومدیران (محلی - دولتی) با علامت اختصاری (SO1)، در استراتژی تنوع‌بخشی راهکار تنوع‌بخشی سهم راهکار ایجاد انگیزه به منظور افزایش محصولات و فعالیت‌های کشاورزی به جای استقرار صنایع وابسته به شهر با علامت اختصاری (ST5)، در استراتژی بازنگری راهکار توسعه مهارت‌های جدید تولیدی با علامت اختصاری (WO2)، در استراتژی تدافعی راهکار حمایت از روستاییان از طریق وام‌های کم بهره به منظور ایجاد و رونق کسب و کارهای خرد روستایی با علامت اختصاری (WT2)، بیشترین تأثیر مستقیم را در توسعه اقتصادی روستاهای رشت به خود اختصاص داده‌اند.

واژگان کلیدی:

توسعه اقتصادی، توسعه پایدار، سکونتگاه‌های روستایی، شهرستان رشت.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۷/۰۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۰۹/۲۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۰۹/۲۰

۱- مقدمه

امروزه استقلال و پیشرفت کشورها و حضور در عرصه‌های مختلف جهانی در گرو فعالیت‌های اقتصادی کشورها می‌باشد، و از آن جا که روستاها زیربنای اصلی فعالیت‌های تولیدی - اقتصادی هر کشور محسوب می‌شود نقش بسیار مهم در توسعه ملی ایفا می‌کند (آسایش، ۱۳۹۳، ۲). نقش و جایگاه روستاها در فرایندهای توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در مقیاس محلی، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی و پیامدهای توسعه نیافتگی مناطق روستایی چون فقر گسترده، نابرابری فزاینده، بیکاری، مهاجرت و حاشیه‌نشینی شهری موجب توجه به توسعه روستایی شده است (Zamora, 2011, Reddy et al, 2016). از این رو، توسعه روستایی جزئی از برنامه‌های توسعه هر کشور برای دگرگون‌سازی ساخت اجتماعی-اقتصادی جوامع روستایی است و به باور میسرا (۱۹۸۷)، توسعه روستایی طیف وسیعی از فعالیت‌های گوناگون و بسیح انسانی را شامل می‌شود که مردم را به ایستادن روی پای خود و از میان برداشتن ناتوانی‌های ساختاری قادر می‌سازد، ناتوانی‌هایی که آنها در اسارت شرایط نامساعد زندگی‌شان نگهداشته است (سپهوند و نادری مهدی، ۱۴۰۰، ۲-۳). نواحی روستایی از مهمترین ارکان توسعه ملل مختلف به ویژه در کشورهای در حال توسعه هستند که با تولید مواد غذایی و دیگر مواد اولیه مورد نیاز جامعه، نقش کلیدی و موثری را در رسیدن جوامع به توسعه پایدار ایفا می‌کنند (United, 2009). با این وجود شواهد نشان می‌دهد مناطق روستایی با چالش‌های متعددی از جمله ضعف ساختاری روستاها، مشکلات اقتصادی، نبود فرصت‌های شغلی، وجود بیکاری و همچنین فقر مواجه هستند که به مهاجرت‌های روستا-شهری منجر شده و این امر مشکلاتی را هم برای شهرها و هم روستاها و در واقع، برای کل کشورهای در حال توسعه فراهم آورده است (دادورخانی و همکاران، ۱۳۹۰).

در کشور ایران نیز مسائل مربوط به اشتغال، کمبود درآمد و در نتیجه فقر با پیامدهای چندچانه به ویژه در نواحی روستایی گریبان‌گیر مردم و بالتبع مسئولان ملی و محلی است (پاپلی یزدی و ابراهیمی، ۱۳۸۱). روستاهای کشور به علت اتکای شدید بر کشاورزی و درآمدهای حاصل از آن، و نداشتن منابع اشتغالی و درآمدی غیر از کشاورزی، دارای اقتصاد ضعیف و آسیب‌پذیر هستند (دربان آستانه و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۵۸). قابل ذکر است، مشکلات این چنین در بسیاری از کشورهای در حال توسعه مشاهده می‌شود، ولی به منظور رفع این مشکلات تاکنون کشورها، رویکردها و استراتژی‌های متفاوتی را به منظور توسعه روستایی در پیش گرفته‌اند (پاپلی یزدی و ابراهیمی، ۱۳۸۱)، تا به رفع مسائلی چون بیکاری و نبود برخورداری و در نتیجه محرومیت‌زدایی بپردازند، ولی متأسفانه در ایران تاکنون نتوانسته‌اند راهکارهای عملی، مؤثر و سازگار متناسب با شرایط محیط روستاهای مختلف ارائه دهند (ابراهیم‌زاده و پایدار، ۱۳۹۸، ۲). به گونه‌ای که علی‌رغم آنکه تاکنون در قالب ۵ برنامه توسعه قبل از انقلاب و شش برنامه توسعه بعد از انقلاب اسلامی، سعی شده است مسائل مربوط به اشتغال و الزامات اقتصاد روستایی مدنظر باشد و در چارچوب این برنامه‌ها، انواعی از طرح و پروژه‌ها برای کمک به اشتغال و اقتصاد روستایی اجرا شده است، اما در عمل نتایج چندانی مطلوبی از این برنامه‌ها حاصل نشده است (سیدعلی پور و همکاران، ۱۳۹۴). به طور خلاصه می‌توان گفت اگر قرار باشد طرح و برنامه‌ای در راستای توسعه اقتصادی به پایداری برسد و در زندگی اجتماعات انسانی تأثیربخشی داشته باشد، نیاز است که تصمیم‌گیری و تهیه برنامه بر حسب واقعیت‌های بستر جغرافیایی صورت گرفته شود (ابراهیم‌زاده و پایدار، ۱۳۹۸: ۲).

در این راستا شهرستان رشت با واقع شدن در مرکز استان گیلان و داشتن موقعیت جغرافیایی خاص و استراتژیک و استقرار روستاهای شهرستان از جلگه، ساحل، کوهپایه به نوعی از تنوع ویژه‌ای برخوردار بوده، و به واسطه تأثیرپذیری از عوامل محیطی و با وجود متنوع بودن فعالیت‌های اقتصادی، آثار ناکارآمدی و پایین بودن میزان بهره‌وری اقتصاد روستایی و تزلزل آن مشهود است. از این رو ارائه راهکار لازم برای توسعه روستایی این شهرستان طی بررسی اجمالی در برنامه‌های توسعه‌ای پیش و بعد از انقلاب اسلامی و همچنین مطالعات میدانی صورت گرفته مستلزم شناخت تنوع سکونتگاه‌های روستایی در

این شهرستان و همچنین شناخت نیازها، توانمندی‌ها، محدودیت‌ها، تنگناهای روستاها راهکارهایی را برای توسعه روستاهای شهرستان می‌باشد. در این راستا، پژوهش حاضر به دنبال بررسی راهکارهای توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت است، در این بین، پژوهش حاضر به دنبال بررسی و کنکاش سئوالات ذیل است:

مجموعه نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدات روستاهای شهرستان رشت با تاکید بر توسعه اقتصادی کدامند؟ و کدام یک از آنها بیشترین میزان اهمیت را به خود اختصاص داده است؟ مجموعه راهکارهای مؤثر در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت کدامند؟ و تأثیر راهکارهای مطرح شده در توسعه اقتصادی روستاهای سیستان به چه میزان است؟

۲- بنیان نظریه‌ای

در رابطه با موضوع پژوهش، مطالعات گسترده‌ای صورت گرفته است، ولیکن در زمینه توسعه اقتصادی و منطقه مورد مطالعه، تاکنون مطالعاتی صورت گرفته نشده، ولی به منظور مقایسه نتایج تحقیق با مطالعات صورت گرفته، لازم دانسته شد به مطالعاتی که همسو با موضوع پژوهش حاضر دارند پرداخته گردد.

رضوانی و همکاران (۱۳۹۵)، در پژوهشی تحت عنوان، شناسایی راهکارهای توسعه روستایی با استفاده از چارچوب مشارکتی SOAR مورد: روستای میغان، به این نتایج دست یافتند، راهکارهایی از جمله: مشارکت در ایجاد سردخانه جهت نگهداری محصولات کشاورزی، مشارکت و همکاری در تأسیس شرکت‌های تعاونی متنوع در روستا، برپا شدن بازارهای هفتگی، ایجاد سازوکارهایی جهت تبدیل شدن به مرکز بخش در سال‌های آتی، ایجاد کارخانه‌جات محلی فراورده‌های دامی با توجه به قابلیت‌های منطقه در تولید شیر، برگزاری مراسم‌های مذهبی عاشورا با شکوه، جذب گردشگر مذهبی-فرهنگی، تشکیل کارگروه اتاق فکر در روستا، ایجاد سازوکارهایی جهت خدمات‌دهی به روستاهای پایین‌دستی و در نهایت مدرن نمودن دامداری‌های موجود شناسایی شد. رضایی و همکاران (۱۳۹۶)، در پژوهشی تحت عنوان، موانع و راهکارهای توسعه کارآفرینی سبز در شهرستان کرمانشاه، به این نتایج دست یافتند، موانع زیرساختی، ترویجی-آموزشی، فنی و مدیریتی، موانع حمایتی عمده‌ترین موانع توسعه کارآفرینی سبز در بخش کشاورزی مشخص شد. از سوی دیگر، حمایت دولت، مردم را در سرمایه‌گذاری‌ها و مشارکت‌ها شرکت داده و احساس مسئولیت مردم را نسبت به تولید محصولات سبز برمی‌انگیزد. همچنین افزایش اهمیت تشریح تأثیر الگوی برچسب زیست‌محیطی و فرهنگ‌سازی در تغییر رفتار خرید و مصرف می‌تواند در جهت توسعه کارآفرینی سبز مفید باشد. کریم و همکاران (۱۳۹۷)، در پژوهشی تحت عنوان، موانع توسعه روستایی از دیدگاه کشاورزان شهرستان هیرمند، به این نتایج دست یافتند، ۵ عامل محیطی، اقتصادی-مدیریتی، زیرساختی، آموزشی و فرهنگی تحت ۲۷ متغیر شناسایی و اولویت بندی گردید. نتایج به دست آمده نشان داد، عامل محیطی با مقدار ویژه ۵/۵۶۴ و متغیر کمبود منابع آبی با بار عاملی ۰/۹۸۶ مهم‌ترین متغیر بوده است. عامل اقتصادی-مدیریتی با مقدار ویژه ۴/۱۲۵ از عوامل مهم دیگر شناسایی گردید که در این متغیر، هزینه‌های زیاد سیستم‌های آبیاری تحت فشار با بار عاملی ۰/۸۵۹ نیز از اهمیت بالایی قرار داشته است. احمدوند و کنعانی (۱۳۹۷)، در پژوهشی تحت عنوان، شناسایی ریمینه‌ها و راهکارهای مؤثر در توسعه فرصت‌های شغلی در نواحی روستایی بخش مشهد مرغاب، به این نتایج دست یافتند، تمرکز بر تضعیف نقاط ضعف درونی مانند (عدم تخصیص بودجه کافی در راستای کارآفرینی، ضعف بنیه مالی روستاییان، مدیریت ناصحیح منابع آبی، و تهدیدهای بیرونی (خشکسالی و بالا بودن سودهای بانکی)، با وزن نهایی بیشتر امری ضروری است. همچنین در دسته‌بندی ظرفیت‌های شناسایی شده مشاهده گردید مهم‌ترین عامل در بخش نقاط ضعف و تهدید در ایجاد اشتغال عامل اقتصادی است. نجفی کانی (۱۳۹۸)، در پژوهشی تحت عنوان، چالش‌ها و تنگناهای توسعه اقتصادی در نواحی روستایی مورد: روستاهای بخش داشلی برون شهرستان گنبدکاووس، به این نتایج دست یافتند، مهم‌ترین چالش توسعه اقتصادی روستاهای مرزی به ترتیب چالش‌های زیست محیطی نهادی، اجتماعی و زیرساختی است که

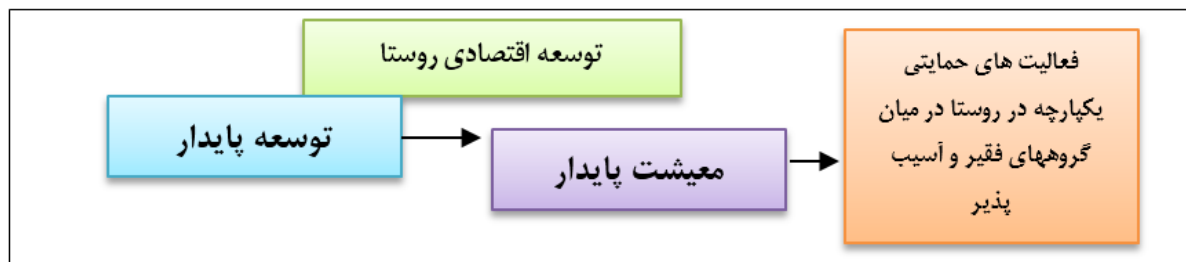
مجموعاً ۸۴/۳۵ درصد از واریانس کل را تبیین می‌کند و ۱۵/۶۵ درصد باقی مانده مربوط به عامل‌هایی است که خارج از محدوده تحقیق حاضر بوده است. سپهوند و نادری (۱۴۰۰)، در پژوهشی تحت عنوان، راهکارهای توسعه مناطق روستایی در شهرستان نهاوند با تاکید بر متنوع‌سازی اقتصاد، به این نتایج دست یافتند، مولفه‌های استفاده از ظرفیت تولید هر روستا، ایجاد واحدهای صنعتی در اطراف محیط‌های روستایی، تقویت زیرساخت‌های ارتباطی، حمایت‌های اجتماعی از قبیل بیمه و نیز ایجاد بنگاه‌های زودبازده، با بیشترین اثرات مستقیم و غیرمستقیم بر سایر مولفه‌ها، از مهمترین راهکارها در راستای متنوع‌سازی اقتصاد جوامع روستایی نهاوند به شمار می‌روند. چراغی (۱۴۰۱)، در پژوهشی تحت عنوان، راهبردهای توسعه کسب و کارهای گردشگری روستایی مطالعه موردی: استان زنجان، به این نتایج دست یافتند، رویکرد ارائه اعتبارات مالی توسط بانک‌ها به عنوان جذاب‌ترین راهبرد جهت توسعه کسب و کار در روستاهای هدف گردشگری استان زنجان ارائه شد. هرمان و جنورجسکو (۲۰۱۲)، در پژوهشی تحت عنوان، ارائه استراتژی‌های اشتغال برای کاهش فقر در رومانی، به این نتایج دست یافتند، مهارت‌آموزی و آموزش حرفه‌ای و تداوم آن، مهم‌ترین استراتژی برای افزایش سطح اشتغال و از فقر نجات دادن بیکاران است. به این صورت که نیروی کار با یادگیری مهارت‌های لازم خود را با حرفه‌های مورد نیاز کارفرما وفق می‌دهد و در نتیجه با بالا رفتن سطح مهارت زمینه‌گذر از بیکاری به اشتغال و از فقر به رفاه فراهم می‌شود. داس (۲۰۱۴)، با بررسی اهمیت زیرساخت سخت و نرم در قدرت اقتصاد روستایی در جنوب هند، به این نتایج دست یافتند، که توسعه زیرساخت سامانه‌های حمل و نقل جاده‌ای، خدمات مراقبت بهداشتی و تسهیلات تحصیلی و درآمد فرصت‌های تجاری به عنوان زیرساخت سخت و همچنین ساختارهای نهادی شامل اوضاع اقتصادی-اجتماعی می‌تواند بر توسعه این جوامع مؤثر واقع شود.

به گفته بانک جهانی، توسعه روستایی راهبردی است که برای بهبود زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم فقیر روستایی طراحی شده و از آنجا که عاملی برای کاهش فقر است، باید از آن به گونه‌ای روشن و مناسب برای افزایش تولید و بهره‌وری سود جست. مادو (۲۰۰۷)، توسعه روستایی را ابزاری برای کمک روستاییان به منظور اولویت‌بندی نیازهایشان با بهره‌گیری از سازمان بومی و مؤثر تعریف می‌کند. از نظر برخی دیگر از صاحب‌نظران، توسعه روستایی یک وسیله اجتماعی برای تقویت مشارکت و سوق‌دهی آن به سوی تقویت حکومت محلی و ایجاد تغییر در روابط قدرت در مناطق روستایی است (Nair, 2011, Ppdopoulou et al, 2014). بنا به یک تعریف دیگر، توسعه روستایی عبارت است از فرایندی همه جانبه و پایدار که در چارچوب آن، توانایی‌های اجتماعات روستایی در راستای رفع نیازهای مادی و معنوی و کنترل مؤثر بر نیروهای شکل‌دهنده نظام سکونت محلی (بوم‌شناختی، اقتصادی، اجتماعی و نهادی) رشد و تعالی می‌یابد (Dobie, 2004). در همین راستا، از مهمترین رویکردها در توسعه اقتصادی روستا، توسعه پایدار و معیشت پایدار است. ایده محوری توسعه پایدار موثرتر از همه توسط کمیسیون جهانی توسعه و محیط زیست در سال ۱۹۸۷ تبیین گردید. مطابق با تعریف این کمیسیون، توسعه‌ای پایدار است که بتواند احتیاجات نسل حاضر را بدون فدا کردن توانایی نسل‌های آتی برای برآورده‌سازی نیازمندی‌هایشان تأمین کند (World Commision on Environment and Development, 1987: 119). از آن زمان تاکنون این بیان موجز و پرمحتوا به طور فزاینده‌ای توسط دولت‌ها، نهادهای بین‌المللی، سازمان‌ها و شرکت‌های تجاری، مؤسسات علمی و دانشگاهی و گروه‌های غیردولتی پذیرفته و تأیید شده است (Gladwin, 1997: 28-31). بدین ترتیب امروزه ادبیات مدیریت راهبردی توسعه با گذر از توجه صرف به سرمایه‌های فیزیکی به طور فزاینده‌ای توجه خود را به مدیریت انواع سرمایه‌های تاثیرگذار در فرایند توسعه همچون سرمایه‌های طبیعی (خدمات، کارکردها، فرایندها و منابع زایش پذیر بیولوژیکی در کنار منابع زمینی زایشی ناپذیر نظیر مواد معدنی، سوخت‌های فسیلی، آب‌های زیرزمینی)، سرمایه‌های انسانی (دانش، مهارت، سلامت، تغذیه، ایمنی، امنیت و انگیزه انسان‌ها)، و سرمایه‌های اجتماعی (انسجام

اجتماعی، اعتماد متقابل، مشارکت پذیری و تشریک مساعی، برابری فرصت‌ها، آزادی تشکل‌های صنفی، نظم) معطوف کرده است (White, 2004: 112, Gladwin et al, 1995: 874-907).

در ارزیابی ابعاد توسعه پایدار می‌توان به این نکات اشاره کرد. در توسعه اقتصادی هدف غایی تأمین رشد اقتصادی پایدار، به حداکثر رساندن منافع، گسترش بازار، حداقل ساختن هزینه‌ها، در توسعه محیطی تأمین ظرفیت تحمل منابع، حفاظت و بازیافت منابع، کاهش ضایعات و در توسعه اجتماعی، رضایتمندی از نیازها و افزایش خودتکالیی معنا یافته‌اند (Rodrigue, 2009: 2). در همین راستا، توسعه پایدار روستایی عبارت است از فرایند کمک به مردم روستایی از راه اولویت‌بندی نیازهایشان، فعال نمودن آن و سرمایه‌گذاری در زمینه ایجاد زیرساخت‌ها و ارائه خدمات اجتماعی، برقراری عدالت اجتماعی و برابر با توجه به ظرفیت‌های محلی، و رفتارهایی به خلاف بی‌عدالتی‌های گذشته و تضمین سلامتی و امنیت آنها به ویژه زنان (Ruth, 2001: 116). رسیدن به توسعه به عوامل و شرایط مختلفی بستگی دارد که باید در کنار هم قرار گیرند تا اهداف توسعه پژوهشگر شوند. در حقیقت فرایندهای اقتصادی، اجتماعی، اکولوژیکی، نهادی و فضایی به عنوان مهم‌ترین ابعاد مسائل توسعه روستایی در جهت حصول به توسعه پایدار از راه مدیریت و کنترل محیط‌های روستایی شناخته می‌شود (Varga, 2008: 2). تجربه توسعه در کشورهای جهان سوم حداقل در بخش روستایی نشان می‌دهد که نحوه نگرش به توسعه و روش‌ها و راهبردهای اتخاذ شده نقش کلیدی در موفقیت یا شکست برنامه‌های توسعه دارد. بسیاری از صاحب نظران دلیل شکست در بهبود وضعیت جامعه روستایی و شکست برنامه‌های توسعه در روستاها را به نحوه نگرش به توسعه روستایی و راهبردهای اتخاذ شده مربوط می‌دانند (SARDF, 2005: 58).

در این راستا، رویکرد معیشت پایدار در اواخر دهه ۱۹۸۰، به عنوان رویکردی جدید به توسعه روستایی و با هدف کاهش و ریشه کنی فقر روستایی مطرح گردید. در رویکرد مذکور، بر طرز تفکری جامع درباره کاهش فقر و توسعه روستایی تأکید شده است (Dearden, 2002). در فرهنگ آکسفورد، معیشت پایدار وسیله‌ای حمایتی تعریف شده است که صرفاً برای مصرف و درآمد نیست، بلکه وسیله‌ای است برای زندگی ایمن محسوب می‌شود. اولین بار چمبرز در دهه ۱۹۸۰ این مفهوم را مطرح کرد و کمیسیون جهانی توسعه و محیط زیست آن را به رسمیت شناخت. مفهوم مهم و مرکزی در ایده معیشت پایدار، ایمنی معیشت است که کمیسیون جهانی توسعه و محیط زیست آن را این گونه تعریف کرده است: معیشت به عنوان ذخایر کافی و جبرانی از غذا و پول نقد تعریف شده است که برای تأمین نیازهای اساسی ضروری‌اند. منظور از امنیت نیز ایمنی مالکیت یا دسترسی به منابع و فعالیت‌های درآمدزا است که ذخایر و دارایی‌هایی را برای خنثی کردن خطر یا بهبود منابع تولید برای خانوار شامل می‌شود. امنیت معیشت پایدار را می‌توان از راه مالکیت زمین، ماهیگیری، شکار، استخدام پایدار با حق‌الزحمه کافی یا مجموعه ثانوی از فعالیت‌ها در روستاهای مختلف به دست آورد (Shen, 2009). چارچوب پنج بخشی دپارتمان توسعه بین‌المللی بریتانیا در سال ۱۹۹۹، یکی از بهترین رویکردها درباره معیشت پایدار است (Shen, 2009). در چارچوب مذکور، بر اساس پنج جزء رویکرد معیشت پایدار، بر رویکردی مردم محور تأکید شده است. پنج جزء اساسی عبارتند از: سرمایه انسانی، اجتماعی، طبیعی، فیزیکی و مالی (Serrat, 2008). این دارایی به همدیگر وابسته‌اند و هر یک می‌تواند سایر دارایی‌ها را کامل کند. به طور خلاصه، برای سازمان ملل متحد، رویکرد معیشت پایدار در درجه اول، توصیه یک سری از فعالیت‌های حمایتی یکپارچه برای بهبود پایداری معیشت در میان گروه‌های فقیر و آسیب پذیر با تقویت انعطاف پذیری راهبردهای سازگاری و مقابله‌ای است. اگر چه این امر در اصل یک فرایند باز است، اما در اینجا تأکید خاصی به معرفی فناوری‌های پیشرفته و سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی و اقتصادی شده است. همچنین، مسائل سیاسی و نهادی مؤثر بر زندگی مردم مورد توجه قرار گرفته است. فعالیت‌های حمایتی مختلف به عنوان برنامه‌های معیشت پایدار ویژه معمولاً برای اجرا در سطح منطقه با انشعاباتی در سطح اجتماع و خانوار سازماندهی شده است (Krantz, 2001). در ادامه شکل (۱)، به عنوان مدل مفهومی پژوهش ترسیم شد.

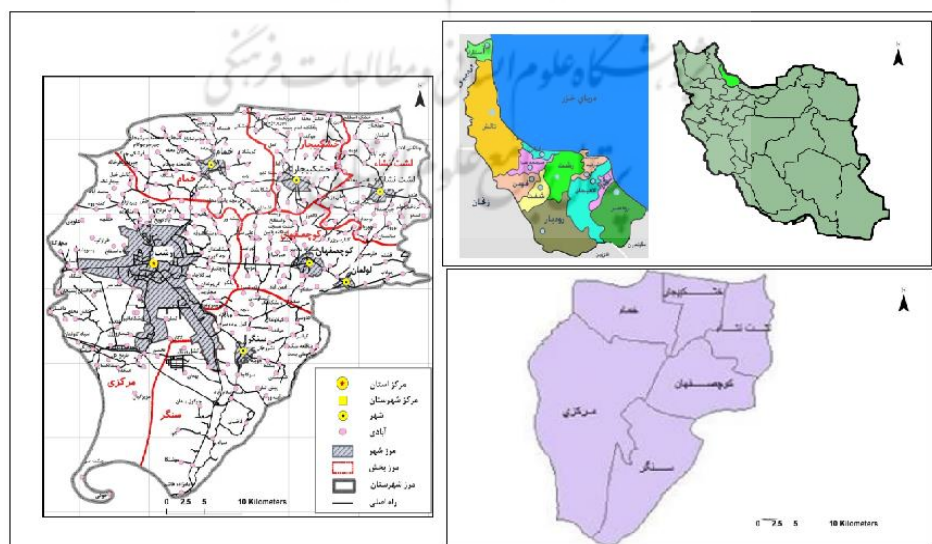
شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

۳- روش، تکنیک‌ها و قلمرو

تحقیق حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت و روش شناسی توصیفی - تحلیلی است. ابزار تحقیق پرسشنامه است، که روایی پرسشنامه نیز از طریق متخصصان مورد تأیید قرار گرفت، و پایایی آن‌ها نیز با استفاده از آلفای کرونباخ با مقدار (۰/۸۶)، مورد تأیید قرار گرفت. جامعه آماری در پژوهش حاضر متخصصان و افراد نخبه و مطلع به موضوع پژوهش می‌باشند، که بر اساس نمونه‌گیری در دسترس، تعداد ۴۰ نفر انتخاب شد و به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات از مدل‌های (AHP، SWOT) و نرم افزار SPSS استفاده شد.

شهرستان رشت در مرکز استان واقع شده که از شمال به دریای خزر و شهرستان انزلی، از جنوب به شهرستان رودبار، از شرق به شهرستان‌های سیاهکل، لاهیجان، آستانه اشرفیه و از غرب به شهرستان‌های صومعه سرا، فومن و شفت متصل می‌باشد که دارای ۱۴۲۷ کیلومتر مربع وسعت، و ۶ بخش (مرکزی، خام، خشکیچار، لشت‌نشا، کوچصفهان و سنگر)، و دارای ۷ شهر (رشت، خام، خشکیچار، لشت‌نشا، کوچصفهان، سنگر و لولمان) و ۱۸ دهستان و ۲۹۳ روستا و جمعیت ۹۱۸۴۴۵ نفر که ۶۹۸۰۱۴ نفر شهری و ۲۲۰۴۳۱ نفر روستایی به عبارت دیگر ۷۶ درصد جمعیت شهری و ۲۴ درصد روستایی می‌باشد.

شکل ۲. نقشه موقعیت محدوده مورد مطالعه

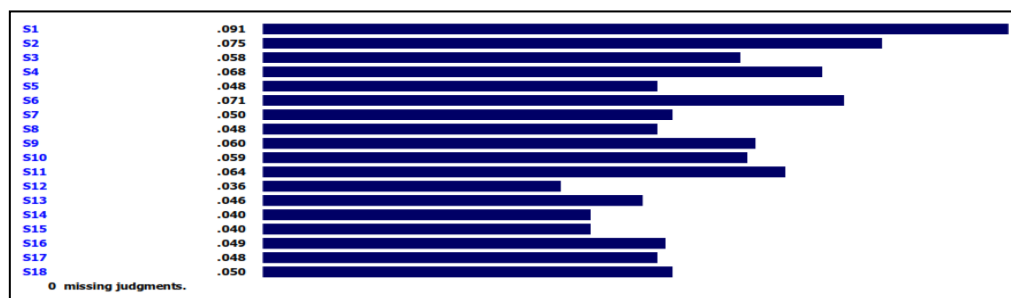
۴- یافته‌ها و تحلیل داده

به منظور شناسایی و تعیین نقاط قوت و ضعف و فرصت‌ها و تهدیدهای مرتبط با توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت، ابتدا به کمک پرسش‌نامه متشکل از (۷۰ سؤال)، اطلاعات مورد نیاز جمع‌آوری شد. سپس با در نظر گرفتن پاسخ‌های داده شده و بازدید دوباره برای کنترل صحت و دقت پاسخ‌ها از محل به عمل آمد و اطلاعات تکمیلی از طریق مصاحبه با کارشناسان به دست آمد. در نهایت به تعیین مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار درونی و بیرونی بر توسعه اقتصادی اقدام شد. در ابتدا مطابق جدول (۱)، عوامل داخلی (نقاط قوت)، به منظور ارائه راهکارهای توسعه اقتصادی شهرستان رشت مشخص شد، و سپس با استفاده از مدل AHP، به رتبه‌بندی هر یک از عوامل پرداخته شد.

جدول ۱. عوامل داخلی (نقاط قوت) برای ارائه راهکارهای توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت

نماد	نقاط قوت	وزن بر اساس مدل AHP
S1	وجود صندوق‌های خرد مالی در توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۹۱
S2	وجود واحدهای صنعتی کوچک و متوسط در توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۷۵
S3	وجود نخبگان متولد روستا در توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۵۸
S4	وجود واحدهای صنایع تبدیلی کشاورزی	۰/۰۶۸
S5	پایین بودن نرخ بیکاری در روستاها	۰/۰۴۸
S6	وجود سرمایه انسانی بالقوه و علاقمند به تولید در توسعه اقتصادی	۰/۰۷۱
S7	نیروی کار ارزان در روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۵۰
S8	بالا بودن نرخ فعالیت در روستاها نسبت به شهرها	۰/۰۴۸
S9	حضور معتمدین و بزرگان و توجه به نظرات آنها بدلیل پابندی بیشتر روستائیان به ارزشها و سنن در توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۶۰
S10	وجود ظرفیتهای مناسب و امکانات بالقوه محیطی - اقتصادی	۰/۰۵۹
S11	برخورداری تعداد قابل توجه نقاط روستایی از امکانات زیر بنایی نظیر آب، برق، راه و ارتباطات، گاز و طرح هادی	۰/۰۶۴
S12	برخورداری روستاها از دانش آموختگان مؤسسات و مراکز آموزش عالی	۰/۰۳۶
S13	تنوع و میزان محصولات زراعی و باغی در چهار فصل	۰/۰۴۶
S14	وجود زمینهای متعدد جذب گردشگر در توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۴۰
S15	سطح سواد جوانان روستایی بویژه دختران	۰/۰۴۰
S16	تنوع و میزان محصولات گوشتی در روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۴۹
S17	ظرفیت استقرار جمعیت بیشتر در مناطق روستایی در روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۴۸
S18	برخورداری روستاها از دانش آموختگان مراکز علمی در روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۵۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

شکل ۳. وزن نهایی عوامل داخلی (نقاط قوت) به منظور ارائه راهکارهای توسعه اقتصادی

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

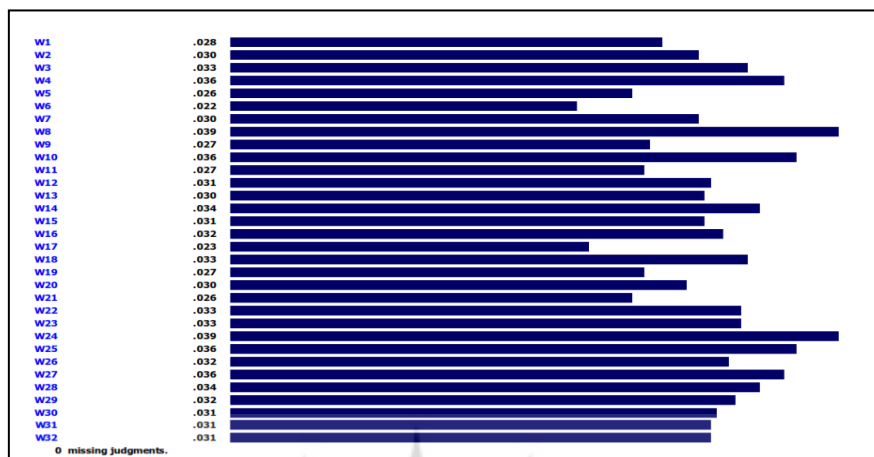
مطابق جدول (۱)، و شکل (۳)، وجود صندوق‌های خرد مالی در روستاهای شهرستان رشت با وزن ۰/۰۹۱ بیشترین رتبه و عامل برخورداری روستاها از دانش آموختگان مؤسسات و مراکز آموزش عالی با وزن به دست آمده ۰/۰۳۶، کمترین رتبه را از دیدگاه متخصصان به خود اختصاص داده‌اند.

جدول ۲: عوامل داخلی (نقاط ضعف) برای ارائه راهکارهای توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت

نماد	نقاط ضعف	وزن بر اساس مدل AHP
W1	تغییرات کاربری اراضی (بویژه تبدیل اراضی کشاورزی به غیر کشاورزی)	۰/۰۲۸
W2	عدم توجه به الگوی کشت در تولید محصولات کشاورزی	۰/۰۳۰
W3	عدم توجه به بسته بندی مناسب در محصولات کشاورزی روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۳۳
W4	کامل نبودن زنجیره تولید کشاورزی در روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۳۶
W5	تغییر کاربری اراضی و تقاضای افزایش محدوده در سکونتگاه‌های روستایی	۰/۰۲۶
W6	کمبود واحدهای سردخانه‌ای جهت نگهداری و عرضه به موقع محصولات کشاورزی	۰/۰۲۲
W7	ضعف دسترسی سکونتگاه‌های روستایی به خدمات زیر بنایی و روبنایی	۰/۰۳۰
W8	ناکافی بودن برنامه‌های لازم برای توسعه فعالیت‌های اقتصادی (بویژه صنعتی و گردشگری) در سکونتگاه‌های روستایی	۰/۰۳۹
W9	پایین بودن درآمد سرانه روستائیان	۰/۰۲۷
W10	پیش فروش محصولات و خدمات روستایی	۰/۰۳۶
W11	کم توجهی به تقویت صندوق‌های خرد تأمین مالی	۰/۰۲۷
W12	اشتغال درصد بالای شاغلان روستایی در بخش کشاورزی	۰/۰۳۱
W13	نداشتن اسناد مالکیت املاک و مزارع روستایی	۰/۰۳۰
W14	پایین بودن سطح سواد شاغلان و بیکاران روستاها	۰/۰۳۱
W15	پایین بودن تخصص شاغلان و بیکاران روستایی	۰/۰۳۴
W16	اتکا و توجه بیش از حد روستائیان به منابع دولتی	۰/۰۳۲
W17	بالا رفتن سن ساکنان روستایی (جمعیت رو به سالمند)	۰/۰۲۳
W18	استفاده بی رویه از منابع طبیعی از قبیل مراتع، جنگل‌ها و ...	۰/۰۳۳
W19	تک مهارته یا پایین بودن سطح مهارتی روستائیان	۰/۰۲۷
W20	کاهش و منفی شدن نرخ رشد جمعیت	۰/۰۳۰
W21	پایین رفتن سطح آبهای زیر زمینی	۰/۰۲۶
W22	پایین بودن نرخ فعالیت زنان روستایی نسبت به زنان شهری در توسعه اقتصادی و اشتغالزایی	۰/۰۳۳
W23	ضعف ساختارهای لازم برای توسعه فعالیت‌های اقتصادی روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۳۳
W24	آلودگی منابع آبی جاری و زیر زمینی	۰/۰۳۹
W25	ضعف برخورداری از شبکه حمل و نقل روستایی کار آمد	۰/۰۳۶
W26	تخریب و کاهش تدریجی اراضی کشاورزی، جنگلی و مرتعی و از بین رفتن اکوسیستم‌های حساس طبیعی	۰/۰۳۲
W27	بهره برداری نامناسب از منابع آب و خاک	۰/۰۳۶
W28	خرد شدن اراضی کشاورزی در روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۳۴
W29	ضعف استفاده از نیروی متخصص بومی در روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۳۲
W30	پایین بودن درآمد روستائیان به هزینه در محیط‌های روستایی	۰/۰۳۱

نماد	نقاط ضعف	وزن بر اساس مدل AHP
W31	افزایش روند مهاجرت از روستاها و بروز معضلات و ناهنجاری‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی	۰/۰۳۱
W32	نامناسب بودن روش‌های آبیاری و پایین بودن بهره‌وری آب	۰/۰۳۱

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

شکل ۴. وزن نهایی عوامل داخلی (ضعف) به منظور ارائه راهکارهای توسعه اقتصادی،

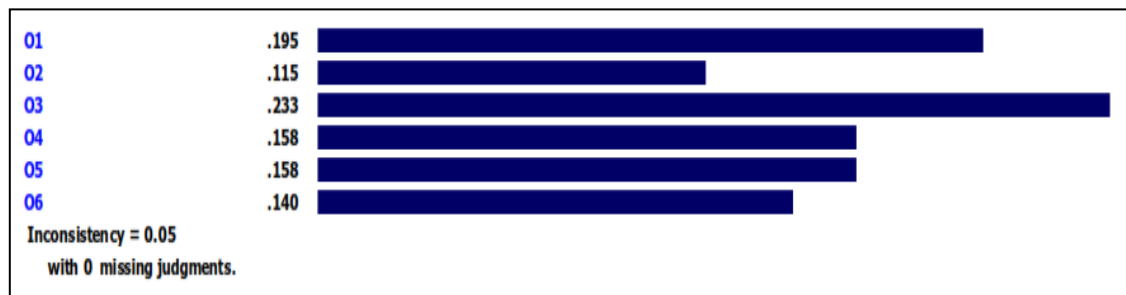
منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

همانطور که در جدول (۲)، و شکل (۴)، ملاحظه می‌شود، از بین ضعف‌های مطرح شده، ناکافی بودن برنامه‌های لازم برای توسعه فعالیت‌های اقتصادی (بویژه صنعتی و گردشگری) در سکونتگاه‌های روستایی با مقدار وزن ۰/۰۳۹، بیشترین میزان اهمیت و کمبود واحدهای سردخانه‌ای جهت نگهداری و عرضه به موقع محصولات کشاورزی کمترین میزان اهمیت را در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت به خود اختصاص داده‌اند.

جدول ۳: عوامل خارجی (فرصت‌ها) برای ارائه راهکارهای توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت

نماد	نقاط فرصتها	وزن بر اساس مدل AHP
O1	تقویت ظرفیتهای محیطی و استعدادهای بالقوه برای توسعه جامعه روستایی و عشایری	۰/۱۹۵
O2	افزایش برنامه‌ها و طرح‌های توسعه‌ای در زمینه‌های محیطی، زیر بنایی و کالبدی جامعه روستایی و عشایری	۰/۱۱۵
O3	گسترش نسبی پدیده مهاجرت معکوس و اقامت فصلی در روستاها	۰/۲۳۳
O4	امکان راه اندازی آموزش مجازی در روستاها در توسعه اقتصادی و اشتغالزایی روستاهای شهرستان رشت	۰/۱۵۸
O5	توسعه مراکز آموزشی کشور در توسعه آموزش و ترویج روستایی و عشایری	۰/۱۵۸
O6	توسعه تشکلهای مردم نهاد و فنی - مهندسی در مناطق روستایی و عشایری	۰/۱۴۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

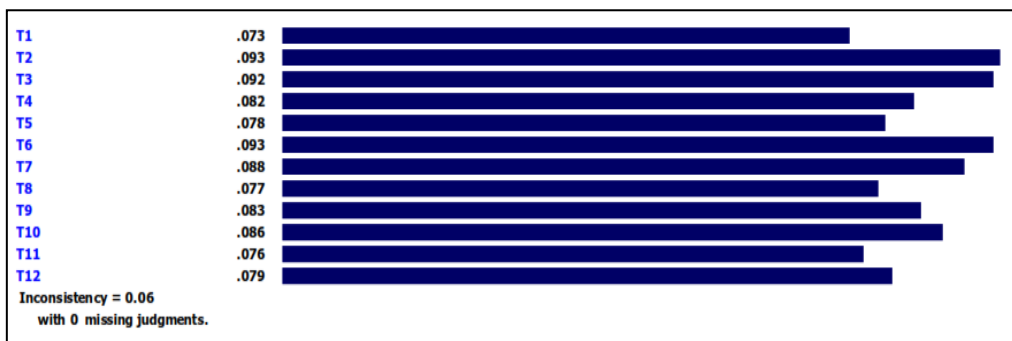
شکل ۵. وزن نهایی عوامل خارجی (فرصت‌ها) به منظور ارائه راهکارهای توسعه اقتصادی

مطابق جدول (۳)، و شکل (۵)، از بین عوامل خارجی (فرصت‌های مطرح شده)، به ترتیب، گسترش نسبی پدیده مهاجرت معکوس و اقامت فصلی در روستاها با مقدار وزن ۰/۲۳۳، تقویت ظرفیت‌های محیطی و استعدادهای بالقوه برای توسعه جامعه روستایی و عشایری با وزن ۰/۱۹۵، امکان راه‌اندازی آموزش مجازی در روستاها در توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاهای شهرستان رشت و توسعه مراکز آموزشی کشور در توسعه آموزش و ترویج روستایی و عشایری با مقدار وزن ۰/۱۵۸، توسعه تشکل‌های مردم‌نهاد و فنی - مهندسی در مناطق روستایی و عشایری با مقدار وزن ۰/۱۴۰، میزان افزایش برنامه‌ها و طرح‌های توسعه‌ای در زمینه‌های محیطی، زیر بنایی و کالبدی جامعه روستایی و عشایری با مقدار وزن ۰/۱۱۵، بیشترین و کمترین میزان اهمیت را در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت به خود اختصاص داده‌اند.

جدول ۴. عوامل خارجی (تهدیدها) برای ارائه راهکارهای توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت

نماد	نقاط تهدیدها	وزن بر اساس مدل AHP
T1	ناچیز بودن سهم تسهیلات بانکی و سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در ارتقای کیفیت و فعالیت در روستاها در توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۷۳
T2	ضعف منابع مالی، فنی، اجرایی، مدیریتی و نیروی انسانی در روستاها بویژه روستاها کوچک و متوسط	۰/۰۹۳
T3	کم توجهی به اجرای مصوبات طرح‌های توسعه و عمران روستایی و سازو کارهای مورد نیاز آن	۰/۰۹۲
T4	وجود مراتع ساختاری در نظام اجرایی در خصوص تسهیل در انجام فعالیت‌ها و مشارکت مناسب روستاییان	۰/۰۸۲
T5	پایین بودن سطح آگاهی و دانش روستائیان نسبت به برنامه‌ها و اقدامات عمرانی روستایی در توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۷۸
T6	کاهش روز افزون جذابیت‌های اقتصادی و سکونت روستاها	۰/۰۹۳
T7	کم توجهی به بهره‌وری در بخش کشاورزی	۰/۰۸۸
T8	کم توجهی به صنعت گردشگری	۰/۰۷۷
T9	کم توجهی به بازار صنایع دستی	۰/۰۸۳
T10	نبود بازارچه‌های فصلی مناسب در روستاها	۰/۰۸۶
T11	کم توجهی به تولیدات دانش بنیان در روستاها	۰/۰۷۶
T12	عدم امکان برش روستایی اعتبارات دولتی در روستاهای شهرستان رشت	۰/۰۷۹

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

شکل ۶. وزن نهایی عوامل خارجی (تهدیدات) به منظور ارائه راهکارهای توسعه اقتصادی،

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

مطابق جدول (۴)، و شکل (۶)، از بین تهدیدات مطرح شده به ترتیب، ضعف منابع مالی، فنی، اجرایی، مدیریتی و نیروی انسانی در روستاها بویژه روستاها کوچک و متوسط و کاهش روز افزون جذابیت‌های اقتصادی و سکونتی روستاها با مقدار وزن ۰/۰۹۳، بیشترین اهمیت و ناچیز بودن سهم تسهیلات بانکی و سرمایه گذاری بخش خصوصی در ارتقای کیفیت و فعالیت در روستاها با مقدار وزن ۰/۰۷۳ کمترین میزان اهمیت را در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت به خود اختصاص داده‌اند.

در ادامه نیز، به ارائه راهکارها در قالب استراتژی‌های چهارگانه (استراتژی‌های رقابتی – تهاجمی، استراتژی‌های بازننگری، استراتژی‌های تدافعی و استراتژی‌های تنوع بخشی) به منظور توسعه اقتصادی در روستاهای شهرستان رشت پرداخته شد، و در نهایت به بررسی اثرات مستقیم و غیرمستقیم هر یک از راهکارها در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت پرداخته شد.

جدول ۵. راهکارهای توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت

استراتژی	راهکار	علامت اختصاری
رقابتی – تهاجمی	استقرار صنایع تبدیلی کشاورزی در محدوده مورد مطالعه با توجه به عدم ایجاد آلودگی‌های زیست محیطی و همچنین اعلام موافقت توسط کارشناسان و مدیران (محلی – دولتی)	SO1
	تاکید بر قابلیت‌های محلی و ایجاد اشتغال برای نیروهای موجود در روستاهای محدوده جهت کاهش نابرابری‌های اجتماعی	SO2
	تاکید بر فرآوری انواع محصولات باغی و دامی موجود در محدوده جهت جلوگیری از پرتی محصولات	SO3
	انتخاب مراکز برتر روستایی در محدوده و سرمایه گذاری جهت استقرار خدمات و امکانات به منظور توسعه مهارت‌های جدید تولیدی و تحکیم الگوی عدم تمرکز برنامه‌های توسعه‌ای	SO4
	استقرار صنایع، در گسترش راه‌های ارتباطی و توسعه مهارت‌های جدید تولیدی و همچنین کاهش نابرابری‌های اجتماعی	SO5
تنوع بخشی	افزایش رغبت بین کشاورزان در اشتغال در بخش کشاورزی از طریق استقرار صنایع تبدیلی روستا و فرآوری محصولات کشاورزی	ST1
	انتخاب جایگاه مناسب جهت استقرار فعالیت‌های صنعتی و گردشگری	ST2
	استفاده از نیروهای بومی روستاها در بخش خدمات گردشگری	ST3
	استقرار صنایع روستایی (تبدیلی کشاورزی) با توجه به وجود انواع محصولات باغی و دامی	ST4
	ایجاد انگیزه به منظور افزایش محصولات و فعالیت‌های کشاورزی به جای استقرار صنایع وابسته به شهر	ST5
بازنگری	برنامه‌ریزی صحیح به منظور شناساندن استعدادها و منطقه جهت تحکیم الگوی عدم تمرکز برنامه‌های توسعه‌ای	WO1

WO2	کاهش نابرابری‌های اجتماعی در بین مناطق روستایی شهرستان رشت	
WO3	توسعه مهارت‌های جدید تولیدی	
WO4	گسترش راههای ارتباطی بین روستاها و اصلاح بهینه آنها	
WO5	تنوع اقتصادی در روستاها از طریق توسعه صنایع دستی	
WO6	توسعه و آموزش کسب و کارهای خرد در بین زنان روستایی	
WT1	حمایت از روستاییان از طریق تسهیلات بانکی کم بهره به منظور افزایش فعالیت‌های کشاورزی و دامداری	تدافعی
WT2	حمایت از روستاییان از طریق وام‌های کم بهره به منظور ایجاد و رونق کسب و کارهای خرد روستایی	
WT3	ایجاد برنامه‌های تبلیغاتی و برگزاری سمینارها و نشست‌های لازم برای شناساندن ظرفیت‌ها و قابلیت‌های روستاهای شهرستان رشت	
WT4	اعمال سیاست‌های نظارتی به منظور کنترل و جلوگیری از استفاده نیروهای غیربومی در کارگاه‌ها	
WT5	افزایش دانش و اطلاعات در بین روستاییان در زمینه طرح‌های توسعه اقتصادی در راستای مشارکت آنان	

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

در ادامه نیز به منظور میزان تأثیر هر یک از راهکارهای مطرح شده در توسعه اقتصادی روستاهای رشت، از آزمون رگرسیون و تحلیل مسیر استفاده شد. مطابق جدول (۶)، می‌توان بیان داشت که بر اساس ضریب تعیین تعدیل شده ۹۵ درصد، تغییرات متغیر وابسته (توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت)، به وسیله راهکارهای (رقابتی، تنوع بخشی، بازننگری، تدافعی) تبیین می‌شود.

جدول ۶. ضرایب متغیر راهکارها در تبیین واریانس متغیر توسعه اقتصادی

راهکارها	ضریب همبستگی چندگانه (R)	ضریب تعیین (R ²)	ضریب تعیین تعدیل شده (R ² Adj)
SO1	۰/۶۷۸	۰/۷۸۳	۰/۶۹۳
SO2	۰/۷۵۴	۰/۷۸۴	۰/۶۹۰
SO3	۰/۷۷۶	۰/۶۹۴	۰/۶۶۵
SO4	۰/۷۰۴	۰/۶۸۷	۰/۶۶۹
SO5	۰/۷۱۲	۰/۶۶۵	۰/۶۷۸
ST1	۰/۷۰۴	۰/۷۱۱	۰/۶۶۵
ST2	۰/۷۷۶	۰/۷۰۰	۰/۶۸۹
ST3	۰/۷۱۲	۰/۷۰۹	۰/۷۲۲
ST4	۰/۷۳۲	۰/۷۷۵	۰/۷۱۱
ST5	۰/۷۱۳	۰/۶۸۹	۰/۶۹۸
WO1	۰/۷۱۱	۰/۶۹۸	۰/۶۶۷
WO2	۰/۶۸۹	۰/۷۱۶	۰/۶۸۹
WO3	۰/۷۰۰	۰/۷۴۳	۰/۶۷۸
WO4	۰/۵۷۶	۰/۵۵۴	۰/۵۴۳
WO5	۰/۷۲۲	۰/۷۰۰	۰/۶۶۷
WO6	۰/۷۵۴	۰/۷۷۶	۰/۷۵۶
WT1	۰/۵۶۷	۰/۵۵۴	۰/۴۵۶
WT2	۰/۷۱۲	۰/۶۵۴	۰/۶۱۰
WT3	۰/۸۷۶	۰/۷۸۹	۰/۸۱۱
WT4	۰/۶۵۴	۰/۷۰۰	۰/۷۷۶
WT5	۰/۶۵۴	۰/۷۶۵	۰/۶۹۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

در ادامه نیز، جدول (۷) بیانگر آن است که راهکارهای مطرح شده در ۴ استراتژی در سطح ۹۹ درصد اطمینان معنی‌دار می‌باشند. با مقایسه ضرایب استاندارد بتا می‌توان به اهمیت و نقش هر یک از راهکارها در پیشگویی متغیر وابسته (توسعه اقتصادی روستاهای رشت) پی برد. در این راستا، در این معادله ضرایب بتا نشان دادند که در بین راهکارهای وارد شده در استراتژی رقابتی، سهم راهکار تاکید بر قابلیت‌های محلی و ایجاد اشتغال برای نیروهای موجود در روستاهای محدوده جهت کاهش نابرابری‌های اجتماعی با علامت اختصاری (SO2)، در استراتژی تنوع‌بخشی سهم راهکار ایجاد انگیزه به منظور افزایش محصولات و فعالیت‌های کشاورزی به جای استقرار صنایع وابسته به شهر با علامت اختصاری (ST5)، در استراتژی بازنگری راهکار توسعه و آموزش کسب و کارهای خرد در بین زنان روستایی با علامت اختصاری (WO6)، در راهبرد بازنگری راهکار حمایت از روستاییان از طریق وام‌های کم بهره به منظور ایجاد و رونق کسب و کارهای خرد روستایی با علامت اختصاری (WT2)، در پیش‌بینی تغییرات مثبت متغیر وابسته (توسعه اقتصادی) بیشتر از سایر راهکارها می‌باشد.

جدول ۷. راهکارهای مؤثر در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت بر اساس نتایج تحلیل رگرسیون به شیوه گام به گام

راهکارها	B	Std-Error	Beta	t	P
SO1	۱/۳۳۲	۰/۰۴۵	۰/۵۴۳	۲۱/۲۲۳	۰/۰۰۰
SO2	۱/۴۴۵	۰/۰۶۷	۰/۰۵۸۹	۲۱/۴۴۵	۰/۰۰۰
SO3	۱/۲۳۴	۰/۰۵۰	۰/۴۵۴	۲۱/۳۳۴	۰/۰۰۰
SO4	۱/۳۳۶	۰/۰۵۷	۰/۵۱۲	۲۱/۴۳۲	۰/۰۰۰
SO5	۱/۳۶۷	۰/۰۵۹	۰/۶۱۱	۲۱/۴۶۵	۰/۰۰۰
ST1	۱/۳۳۲	۰/۰۴۵	۰/۵۴۳	۲۱/۲۲۳	۰/۰۰۰
ST2	۱/۳۱۶	۰/۰۴۱	۰/۵۰۰	۲۱/۲۱۳	۰/۰۰۰
ST3	۱/۲۷۷	۰/۰۴۳	۰/۴۸۷	۲۱/۳۳۲	۰/۰۰۰
ST4	۱/۳۱۱	۰/۰۵۰	۰/۵۰۸	۲۱/۲۹۸	۰/۰۰۰
ST5	۱/۵۵۶	۰/۰۶۸	۰/۵۹۸	۲۱/۴۴۵	۰/۰۰۰
WO1	۱/۳۲۲	۰/۰۵۴	۰/۵۶۴	۲۱/۵۱۲	۰/۰۰۰
WO2	۱/۲۲۱	۰/۰۳۵	۰/۴۰۰	۲۱/۳۱۲	۰/۰۰۰
WO3	۱/۲۱۳	۰/۰۴۳	۰/۳۷۸	۲۱/۲۱۳	۰/۰۰۰
WO4	۱/۲۲۶	۰/۰۵۶	۰/۵۵۴	۲۱/۵۱۱	۰/۰۰۰
WO5	۱/۲۶۷	۰/۰۵۳	۰/۵۲۳	۲۱/۵۰۰	۰/۰۰۰
WO6	۱/۴۵۳	۰/۰۶۷	۰/۰۵۹۲	۲۱/۶۶۷	۰/۰۰۰
WT1	۱/۳۱۲	۰/۰۴۱	۰/۵۲۳	۲۱/۲۴۱	۰/۰۰۰
WT2	۱/۵۵۶	۰/۰۶۱	۰/۵۶۱	۲۱/۴۴۳	۰/۰۰۰
WT3	۱/۲۷۶	۰/۰۴۱	۰/۵۱۱	۲۱/۲۳۱	۰/۰۰۰
WT4	۱/۲۳۱	۰/۰۴۱	۰/۵۰۰	۲۱/۳۳۲	۰/۰۰۰
WT5	۱/۴۵۳	۰/۰۶۷	۰/۷۳۲	۲۱/۶۵۴	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

با توجه به نتایج تحلیل رگرسیون و رابطه بین راهکارهای مطرح شده و توسعه اقتصادی در روستاهای رشت، به منظور شناسایی اثرات مستقیم و غیرمستقیم نقش هر کدام از راهکارها به تفکیک استراتژی‌های مطرح شده، از شیوه تحلیل مسیر استفاده شد. مطابق نتایج به دست آمده در جدول (۸)، همه راهکارهای مطرح شده در سطح $P=0/000$ (۹۹ درصد اطمینان) رابطه مستقیم و غیرمستقیمی با توسعه اقتصادی روستاها داشتند.

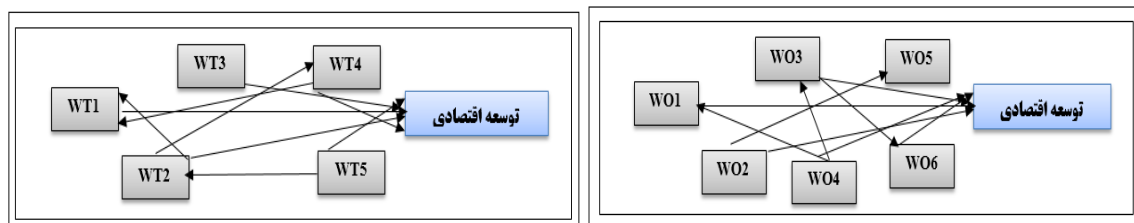
جدول ۸. اثرات مستقیم و غیرمستقیم راهکارهای مطرح شده در توسعه اقتصادی روستاهای رشت

علامت اختصاری	اثرات مستقیم	اثرات غیرمستقیم	علامت اختصاری	اثرات مستقیم	اثرات غیرمستقیم
SO1	۰/۱۰۸	۰/۰۲۴	WO2	۰/۰۹۸	۰/۰۲۶
SO2	۰/۱۰۶	۰/۰۴۵	WO3	۰/۱۱۶	۰/۰۲۱
SO3	۰/۱۰۳	۰/۰۲۱	WO4	۰/۰۹۵	۰/۰۳۰
SO4	۰/۱۰۳	۰/۰۲۷	WO5	۰/۰۸۰	۰/۰۳۰
SO5	۰/۰۸۴	۰/۰۲۱	WO6	۰/۱۱۵	۰/۰۴۶
ST1	۰/۱۰۱	۰/۰۳۱	WT1	۰/۱۰۳	۰/۰۴۵
ST2	۰/۱۰۰	۰/۰۳۱	WT2	۰/۱۱۴	۰/۰۳۲
ST3	۰/۱۰۴	۰/۰۲۴	WT3	۰/۱۰۰	۰/۰۲۱
ST4	۰/۰۹۷	۰/۰۳۱	WT4	۰/۰۸۷	۰/۰۴۳
ST5	۰/۱۱۲	۰/۰۳۰	WT5	۰/۱۰۳	۰/۰۲۱
WO1	۰/۰۹۱	۰/۰۱۴			

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

شکل‌های ۷ و ۸. مدل اثرات علی راهکارهای استراتژی رقابتی و تنوع‌بخشی در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت، منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

شکل‌های ۹ و ۱۰. مدل اثرات علی راهکارهای استراتژی تدافعی و بازنگری در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۱

مطابق نتایج به دست آمده در جدول (۸)، در استراتژی رقابتی: راهکار استقرار صنایع تبدیلی کشاورزی در محدوده مورد مطالعه با توجه به عدم ایجاد آلودگی‌های زیست محیطی و همچنین اعلام موافقت توسط کارشناسان و مدیران (محل) - دولتی با علامت اختصاری (SO1)، در استراتژی تنوع‌بخشی: راهکار تنوع‌بخشی سهم راهکار ایجاد انگیزه به منظور افزایش محصولات و فعالیت‌های کشاورزی به جای استقرار صنایع وابسته به شهر با علامت اختصاری (ST5)، در استراتژی بازنگری: راهکار توسعه مهارت‌های جدید تولیدی با علامت اختصاری (WO2)، در استراتژی تدافعی راهکار حمایت از روستاییان از طریق وام‌های کم بهره به منظور ایجاد و رونق کسب و کارهای خرد روستایی با علامت اختصاری (WT2)، بیشترین تأثیر مستقیم را در توسعه اقتصادی روستاهای رشت به خود اختصاص داده‌اند.

۵- بحث و فرجام

پژوهش حاضر با هدف بررسی راهکارهای توسعه اقتصادی در روستاهای شهرستان رشت صورت پذیرفت. نتایج مدل SWOT و مدل AHP، نشان داد از بین نقاط قوت، وجود صندوق‌های خرد مالی در روستاهای شهرستان رشت با وزن ۰/۰۹۱ بیشترین رتبه و عامل بر خورداری روستاها از دانش آموختگان مؤسسات و مراکز آموزش عالی با وزن به دست آمده ۰/۰۳۶، کمترین رتبه را از دیدگاه متخصصان به خود اختصاص داده‌اند، همچنین از نقاط ضعف، ناکافی بودن برنامه‌های لازم برای توسعه فعالیت‌های اقتصادی (بویژه صنعتی و گردشگری) در سکونتگاه‌های روستایی با مقدار وزن ۰/۰۳۹، بیشترین میزان اهمیت و کمبود واحدهای سردخانه‌ای جهت نگهداری و عرضه به موقع محصولات کشاورزی کمترین میزان اهمیت را در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت به خود اختصاص داده‌اند. در ادامه نیز، از بین عوامل خارجی (فرصت‌های مطرح شده)، به ترتیب، گسترش نسبی پدیده مهاجرت معکوس و اقامت فصلی در روستاها با مقدار وزن ۰/۲۳۳، و میزان افزایش برنامه‌ها و طرح‌های توسعه‌ای در زمینه‌های محیطی، زیر بنایی و کالبدی جامعه روستایی و عشایری با مقدار وزن ۰/۱۱۵، بیشترین و کمترین میزان اهمیت را در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت به خود اختصاص داده‌اند، و از بین تهدیدات مطرح شده به ترتیب، ضعف منابع مالی، فنی، اجرایی، مدیریتی و نیروی انسانی در روستاها بویژه روستاها کوچک و متوسط و کاهش روز افزون جذابیت‌های اقتصادی و سکونت روستاها با مقدار وزن ۰/۰۹۳، بیشترین میزان اهمیت و ناچیز بودن سهم تسهیلات بانکی و سرمایه گذاری بخش خصوصی در ارتقای کیفیت و فعالیت در روستاها با مقدار وزن ۰/۰۷۳، کمترین میزان اهمیت را در توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت به خود اختصاص داده‌اند. در ادامه نتایج رگرسیون به منظور تأثیر راهکارهای مطرح شده در توسعه اقتصادی نشان داد، بر اساس ضریب تعیین تعدیل شده ۹۵ درصد تغییرات متغیر وابسته (توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت)، به وسیله راهکارهای (رقابتی، تنوع بخشی، بازنگری، تدافعی) تبیین شد. در این راستا، نتایج ضرایب بتا نشان داد، در بین راهکارهای وارد شده در استراتژی رقابتی، سهم راهکار تأکید بر قابلیت‌های محلی و ایجاد اشتغال برای نیروهای موجود در روستاهای محدوده جهت کاهش نابرابری‌های اجتماعی، در استراتژی تنوع‌بخشی نیز، سهم راهکار ایجاد انگیزه به منظور افزایش محصولات و فعالیت‌های کشاورزی به جای استقرار صنایع وابسته به شهر، در استراتژی بازنگری راهکار توسعه و آموزش کسب و کارهای خرد در بین زنان روستایی، در راهبرد بازنگری راهکار حمایت از روستاییان از طریق وام‌های کم بهره به منظور ایجاد و رونق کسب و کارهای خرد روستایی، در پیش‌بینی تغییرات مثبت متغیر وابسته (توسعه اقتصادی) بیشتر از سایر راهکارها می‌باشد. در نهایت نتایج تحلیل مسیر نشان داد، در استراتژی رقابتی راهکار استقرار صنایع تبدیلی کشاورزی در محدوده مورد مطالعه با توجه به عدم ایجاد آلودگی‌های زیست محیطی و همچنین اعلام موافقت توسط کارشناسان و مدیران (محل) - دولتی، در استراتژی تنوع‌بخشی راهکار تنوع‌بخشی سهم راهکار ایجاد انگیزه به منظور افزایش محصولات و فعالیت‌های کشاورزی به جای استقرار صنایع وابسته به شهر، در استراتژی بازنگری راهکار توسعه مهارت‌های جدید تولیدی،

در استراتژی تدافعی راهکار حمایت از روستاییان از طریق وام‌های کم بهره به منظور ایجاد و رونق کسب و کارهای خرد روستایی، بیشترین تأثیر مستقیم را در توسعه اقتصادی روستاهای رشت به خود اختصاص داده‌اند. در نهایت بر اساس نتایج به دست آمده می‌توان گفت، تحقق توسعه اقتصادی روستاهای شهرستان رشت، مساعدت و هماهنگی همه دستگاه‌های اجرایی مرتبط با توسعه روستایی را می‌طلبد تا از این رهگذر، بتوان به تدوین، اجرا و ارزیابی راهکارهای متناسب با شرایط موجود روستاها پرداخت. بی‌شک بهره‌برداری از ظرفیت‌های موجود در نواحی روستایی رشت، ارتقای منزلت اجتماعی روستاییان و جایگاه روستاها در اقتصاد ملی و در نهایت، ایجاد بستر لازم برای شکوفایی و پیشرفت عدالت‌محور روستاها از جمله اهداف توسعه روستایی است که در این راستا، شناسایی مسائل و تقویت راهکارهای مطرح شده و بررسی توان روستاها الزامی است. در نهایت نتایج تحقیق با مطالعه احمدوند و کنعانی (۱۳۹۷)، سپهوند و نادری (۱۴۰۰)، چراغی (۱۴۰۱)، هرمان جئورجسکو (۲۰۱۲)، داس (۲۰۱۴)، همخوانی و مطابقت دارد.

۶- منابع

- آسایش، حسین. (۱۳۹۳). *برنامه‌ریزی روستایی در ایران*. تهران: انتشارات پیام نور.
- ابراهیم‌زاده، عیسی. پایدار، ابوذر. (۱۳۹۸). برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستایی بر پایه پیشران‌ها و زنجیره پیشین و پسین مطالعه موردی: روستای مسجد ابوالفضل در ایرانشهر. *جغرافیا و توسعه*. ۳(۵۷). ۳۰-۱.
- <https://doi.org/10.22111/gdij.2019.4982>
- احمدوند، مصطفی. کنعانی، الهام. (۱۳۹۷). شناسایی زمینه‌ها و راهکارهای مؤثر در توسعه فرصت‌های شغلی در نواحی روستایی بخش مشهد مرغاب. *راهبردهای کارآفرینی در کشاورزی*. ۵ (۱۰). ۳۴-۴۴.
- <http://dorl.net/dor/20.1001.1.25383426.1397.5.10.5.1>
- پاپلی یزدی، محمدحسین، ابراهیمی، محمدامیر. (۱۳۸۱). *نظریه‌های توسعه روستایی*، تهران: سمت.
- چراغی، مهدی. ۱۴۰۱ (۱۳۹۸). راهبردهای توسعه کسب و کارهای گردشگری روستایی مطالعه موردی: استان زنجان. *پژوهش‌های جغرافیایی اقتصادی*. ۳ (۷). ۴۲-۶۳.
- <https://dorl.net/dor/20.1001.1.27173747.1401.3.7.3.8>
- دادورخانی، فضیله، رضوانی، محمدرضا، ایمنی قشلاق، سیاوش، و بوذرجمهری خدیجه. (۱۳۹۰). تحلیل نقش گردشگری در توسعه‌ی ویژگی‌های کارآفرینانه و گرایش به کارآفرینی در بین جوانان روستایی (مطالعه‌ی موردی: روستای کندوان و اسکندان شهرستان اسکو). *پژوهش‌های جغرافیایی انسانی*. ۴۳(۴). ۱۶۹-۱۶۹.
- https://jhgr.ut.ac.ir/article_24518.html?lang=fa
- دربان آستانه، علیرضا، شماری، سیروش حجت. طهماسبی، بهمن. (۱۳۹۸). سنجش پایداری شاخص‌های توسعه اقتصادی در نواحی روستایی شهرستان رودبار. *مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی*. ۱۴ (۱۴). ۷۵۷-۷۷۱.
- https://jshsp.rasht.iau.ir/article_669623.html
- رضایی، بیژن. نجف‌پور، هدا. نادری، نادر. (۱۳۹۶). موانع و راهکارهای توسعه کارآفرینی سبز در شهرستان کرمانشاه. *اقتصاد فضا و توسعه روستایی*. ۶ (۲). ۷۸-۵۹.
- <http://dx.doi.org/10.18869/acadpub.serd.6.20.59>
- رضوانی، محمدرضا، بدری، سید علی. ترابی، ذبیح‌الله. هاجری، بهرام. (۱۳۹۵). شناسایی راهکارهای توسعه روستایی با استفاده از چارچوب مشارکتی SOAR مورد: روستای میغان. *اقتصاد فضا و توسعه روستایی*. ۵ (۴). ۲۷-۴۳.
- <http://dx.doi.org/10.18869/acadpub.serd.5.18.27>
- سپهوند، فاطمه. نادری مهدی، کریم. (۱۴۰۰). راهکارهای توسعه مناطق روستایی در شهرستان نهاوند با تأکید بر متنوع‌سازی اقتصاد. *روستا و توسعه*. ۲۴ (۹۴). ۱۱۳۳.
- <https://doi.org/10.30490/rvt.2020.320580.1133>
- کریم، محمدحسین. سردار شهرکی، علی. حسینی، سید مهدی. (۱۳۹۷). موانع توسعه روستایی از دیدگاه کشاورزان شهرستان هیرمند. *اقتصاد فضا و توسعه روستایی*. ۷ (۱). ۱۴۹-۱۶۶.
- <http://serd.khu.ac.ir/article-1-3037-fa.html>
- نجفی کانی، علی اکبر. (۱۳۹۸). چالش‌ها و تنگناهای توسعه اقتصادی در نواحی روستایی مورد: روستاهای بخش داشلی برون شهرستان گنبد کاووس. *اقتصاد فضا و توسعه روستایی*. ۸ (۳). ۱۵۱-۱۶۸.
- <http://serd.khu.ac.ir/article-1-3358-fa.html>

- Anna Andersson, Soren Hojgard, Ewa Rabinowicz (2017), Evaluation of results and adaptation of, *EU Rural Development Programmes*, 4 (67), September (2017), 298-314
<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2017.05.002>
- Carney, D. (1999). "Livelihood Approaches compared", London: DFID.
- Das, D.C. (2014). Propects and challenges of rural entrepreneurship development in NER-A study. *International Journal of Humanities and Social Science Studies*. 1(3). 178-182.
<http://www.ijhsss.com>
- Dearden, P., Roland, R., Catherine, Allen (2002). Sustainable Livehood Approaches from the work to the field supporting Livehoods. Oxford: University of oxford.
- GLADWIN, T. N. 1997. Developing reputations for global sustainability. *Stern Business* 4(1), 28-31.
- Herman, E. and M.A. Georgescu. (2012). Employment Strategy for Poverty Reduction. A Romanian Perspective. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 58(1). 406-415.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.09.1017>
- Krantz, L. (2001). "The Sustainable Livelihood Approach to Poverty Reduction: An Introduction", *Swedish International Development Cooperation Agency (SIDA)*
- Nair, I. (2014). Challenges of rural development and opportunities for providing sustainable livelihood, *International Journal of Research in Applied, Natural and Social Sciences*. 2(5). 8. www.impactjournals.us
- Reddy, M. S. Rout, S.K. and Reddy, T.S. (2016). Regional Dispartitiies in United ANDHRA Pradesh: a case of Rayalaseema region. *Editoral Board*, 12(1). 34-41.
<http://eands.dacnet.nic.in/PDF/March2016.pdf>
- Rodrigue, J.P. (2009). *Sustainable Development*, Dept. of Global Studies & Geography, Hofstra University.
- Ruth, M., Women and Sustainable Development, Non-Governmental Liaison Service. (2001), available on www.un-ngls.org
- Serrat, O. (2008). *The sustainable Livehoods Approach*. Manila A D B.
- Shen, F. (2009). Tourism and Sustainable Livehoods Approach: Application within the Chinese Context. *Ph.D. Thesis*, Lincoln University.
- Papadopouou, E. Hasangas, N. Harvey, D. (2011). Analysis of rural development policy network in Greece: Is LEADER really different? *Land Use Policy*. 28 (4). 663-673.
<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2010.11.005>
- United Nations.1996. "Commission on Sustainable Development", *Economic and Social Council, Report on the Fourth Session*, New York.
- Varga, E. (2008). *the Challenges of Sustainable Rural Development towards Engineering, Policy*, Montreal.p2.
https://www.ineer.org/Events/ICEE2008/full_papers/full_paper285.pdf
- WHITE, C. (2004). *Strategic Management*, New York, Palgrave Macmillan.
- Zamora, O.M. (2011). *Development instruments for the cross-border cooperation in Ukraine*. University of Life Sciences Press. 109-121.